

Др Момчило Д. ПЕЈОВИЋ*

ЦРНОГОРЦИ НА ШКОЛОВАЊУ У ИНОСТРАНСТВУ КАО СТИПЕНДИСТИ СТРАНИХ ВЛАДА И ДРЖАВА

ABSTRACT: *Throughout the 19th century there had been modest educational opportunities and conditions for the education of Montenegrin youth within Montenegro. These were somewhat improved solely with the opening of the Seminary, the Theological - Teacher Training School, the Girls' Institute and the Gymnasium at Cetinje in the second half of the 19th century. The established educational institutes contributed to the increase in the number students being educated within Montenegro and those who, upon finishing these schools, left to continue their education outside the Montenegrin borders, i.e. abroad.*

The political reputation of Montenegro among the European public, as well as the political and poetic popularity of the Prince-King Nikola I Petrović contributed to the establishment of diplomatic relations with many European countries. With the establishment of diplomatic relations between Montenegro and the European states, there was an increase in the number of students who were educated abroad.

Certain countries and their governments, with which diplomatic relations had been established, played a significant role in offering scholarships to the students of secondary schools, colleges and universities, since they would grant several scholarships a year to Montenegrin students who were being educated abroad. Italy, France, Serbia, Russia, Turkey, Bulgaria and other countries offered scholarships to a certain number of students from Montenegro for the studies at secondary schools and university institutions in their respective countries. Upon completing thier education, only one third of Montenegrin youth returned to Montenegro to work in state institutions.

KEY WORDS: *Montenegro, students, education, 19th century, foreign states' scholarships*

* Аутор је виши научни сарадник у Историјском институту Црне Горе - Подгорица.

Привредни и територијални развој црногорске државе и развој државних органа пратиле су прилично скромне просвјетне прилике у Црној Гори. Све до 80-тих година XIX вијека у Црној Гори су постојали доста скучени услови чак и за основно школовање, а за средње школе није било материјалних могућности. Отварањем Богословије, односно Богословско-учитељске школе на Цетињу, у периоду седме деценије, као и гимназије 1880. године, такође на Цетињу, створене су много повољније могућности за оспособљавање учитељског и административног кадра.

Материјални положај највећег дијела становништва у Црној Гори до краја XIX вијека није се битно промијенио, па ни пружио веће могућности за слање дјецe у средње школе. Нарочито је број ђака до 1878. године скроман, да би се стање касније знатно побољшало. Рад Богословско-учитељске школе, Дјевојачког института и Цетињске гимназије знатно је допринио повећању броја ђака који се школују у Црној Гори и оних који, завршивши те школе, одлазе на даље школовање.

Политички углед Црне Горе у европској јавности, а посебно послије Берлинског конгреса и стицања независности, као и знатна популарност књаза-краља пјесника Николе I Петровића, нијесу остали без утицаја на већину европских земаља, које су преко својих министарстава иностраних послова издвајали материјална средства за стипендирање извјесног броја црногорских ђака. Великом броју ђака и студената додјелјиване су материјалне помоћи и стипендије, првенствено Русије и Србије, а затим, иако скромно, од Италије, Француске, Аустрије (Аустро-Угарске), Османског царства, Њемачке и Бугарске, током читаве друге половине XIX вијека па све до краја друге деценије XX вијека.

Знатну улогу у стипендирању црногорске омладине имаће министарство иностраних дјела Србије и министарство просвјете у чијим буџетима је постојала посебна ставка за ученике који су долазили из крајева под туђинском влашћу, из Новопазарског санцака и Старе Србије, као и оних који су се налазили под Аустро-Угарском. Такође, и Русија је издвајала знатна финансијска средства за школовање ђака и студента из балканских земаља и посебно одјељење-ресор министарства иностраних дјела и новооснована добротворна друштва и словенска удружења – комитети - асоцијације: Московски, Петроградски, Кијевски и Одески, што је умногоме олакшавало школовање јужнословенској омладини. Ови комитети увелико су помагали и културни развитак Црне Горе, бесплатно упућујући књиге, штампу и издвајајући извјесне новчане помоћи.

Потребе државе за стручним и образовним кадром са средњом или факултетском дипломом биће знатно израженије од 90-тих година

XIX вијека. Реформе које је министарство просвјете и црквених послова предузело крајем XIX вијека и првих деценија XX вијека доношењем *Правила за стипендисте у државним школама у Црној Гори и иностранству* допринијет ће извјесном напретку на плану стипендирања ученика.

Политичке прилике и ратни догађаји у другој половини XIX вијека, у којима је Црна Гора учествовала у циљу ослобађања и помоћи ослободилачком покрету југословенских земаља под влашћу Османског царства Аустро-Угарске, утицали су и на школовање ђака и студената у иностранству.

Сукоби мањих или већих размјера, у Црној Гори или у сусједним државама, Балкански ратови и Први свјетски рат знатно су утицали на смањење броја ђака и студената који су ишли на школовање. У доброј мјери ратни догађаји и политичке прилике спрјечавали су да ђаци-студенти наставе школовање па дијелом и оне који су већ били у иностранству. Упркос огромним трошковима и тешкоћама током путовања до мјеста школовања које је требало савладати, ђаци су и даље ишли на школовање у иностранство, било да га започну или наставе, уз сва одрицања родитеља и уз огромне сопствене напоре. Повратак у завичај без завршене школе био би велики и трајни пораз, па је вођена грчевита борба између жеља и могућности.

Са реорганизацијом државне управе 1879. године дошло је до извјесних промјена и у области просвјете у Црној Гори. Прије оснивања министарства просвјете и црквених послова, главне послове ресора школства вршило је Главно школско надзорништво. До краја 1882. године није било посебног уреда за просвјетну управу, већ је ово за неко вријеме било припојено министарству иностраних послова, а затим министарству финансија. У децембру 1882. године основано је министарство за просвјету и црквене послове, а за министра је именован митрополит Висарион Љубиша. Основним државним законом о књажевској влади и Државном савјету, из децембра 1902. године, министарству просвјете и црквених послова одређено је „да на основу закона управља цјелокупном јавном наставом“, да врши надзор „над свим јавним и приватним школама“ и „над књижевним и ученим друштвима и просвјетним заводима у земљи“. Престанком рада Главног школског надзорништва, у августу 1905. године, при Министарству просвјете и црквених послова основан је Просвјетни савјет. Нови орган имао је да се стара о изради уџбеника за основне и средње школе, да даје мишљења о наставним плановима и програмима, о додјели стипендија и да расправља о свим другим питањима за које буде заинтересовано Министарство про-

свјете и црквених послова.¹ Просвјетни савјет рјешавао је и о молбама и жалбама ђака, стипендиста, и обавјештавао их о њиховом рјешењу. Чланове Просвјетног савјета именовано је књаз Никола.

Министарство просвјете бавило се свим питањима која се тичу развитка школства и образовања у Црној Гори. У надлежност Министарства просвјете било је, поред осталог, и питање додјелјивања стипендија - благодјејања оним ђацима и студентима који се школују у земљи и иностранству. С обзиром на чињеницу да у Црној Гори нијесу постојале више и високе школе - факултети, Министарство просвјете је додјелјивало извјестан број стипендија и ученицима средњих школа - гимназија којих је било у Црној Гори. Ђаци и студенти као стипендисти школовали су се по разним универзитетским центрима - у Бечу, Прагу, Москви, Паризу, Београду, Загребу, Цариграду, итд., да би их од 90-тих година XIX вијека било у готово свим градовима у којима су постојали услови за школовање.²

Поред додјелјивања стипендија Министарство просвјете бринуло се и о додјелјивању извјесних једнократних помоћи, које су у већини случајева износиле трећину, или у најбољем случају половину мјесечне стипендије. Питање школарине и испитних такса било је, такође, у надлежности Министарства просвјете. Ђаци-студенти благодјејанци су били обавезни да редовно и благовремено уписују семестре и исте овјеравају, да редовно полажу испите, као и све што је било везано за школске обавезе како би могли добијати редовно стипендију. На редовно и благовремено слање извјештаја о школовању и успјеху у школи Министарство просвјете је упозоравало заборавне ђаке и студенте, наглашавајући да ће строго примјењивати прописе о стипендистима. У оквиру материјалних могућности, стипендистима се у мањој или већој мјери удовољавало захтјевима, па им је слат новац за стипендије, путне трошкове, испитне таксе и друга потраживања.

Књаз-краљ *Никола I Петровић* имао је велику улогу у додјелјивању стипендија извјесном броју ђака и студената који су се школовали у Црној Гори и изван њених граница. Били су то књажеви питомци који су имали донекле повољнији статус благодјејанаца у односу на оне који су бирани или одређивани преко конкурса од стране Министарства просвјете и црквених послова. Нарочито је та улога била изразита у периоду до доношења првих Правила 1890. године, а и касније, може се

¹ Др Момчило Д. Пејовић, Школовање Црногораца у иностранству 1848-1918, Подгорица 2000., стр. 297-324; Др Ђоко Д. Пејовић, Развитак просвјете и културе у Црној Гори 1852-1916., Цетиње 1971., стр. 173-184.

² Др Момчило Д. Пејовић, Школовање Црногораца у иностранству 1848-1918, Подгорица 2000., стр. 297-324. Види: Табела XIV бр. 4а, 4б; Табела ХВИ бр. 1, 2.

рећи до 1907. године, када су измијењена стара и донијета нова Правила за државне благодјејанце који се уче на страни. У периоду до краја XIX вијека његова ријеч је била пресудна у додјељивању благодјејања или какве новчане помоћи у циљу школовања појединих младића чији су родитељи потицали из богатијих, угледнијих или заслужних породица. Његова обећања да ће помоћи када дијете неког племенског капетана, командира, војводе или сердара стигне за школовање била су убрзо испуњавана и стипендија је редовно слата.³ Велики број таквих стипендија додјељивао је књаз Никола у периоду до краја XIX вијека, а и касније, али у много мањем броју. Стипендије које су додјељиване од стране појединих држава или влада за по неколико црногорских младића, приликом посјета књазу Николе појединим државама, сматране су као његово право и њима је он лично располагао.⁴ Стипендије су даване онима за које се сматрало да ће „вјерно помагати“ стари поредак. Младићи чији су родитељи чинили услуге бившим или „садашњим нашим високим факторима“, изашиљани су у Париз, Лондон, Петроград, Цариград итд. Њима је сиромашна државна каса давала помоћи које су се пеле до 360 франака мјесечно, а некад и више. Да се није водило рачуна о избору кандидата путем конкурса говоре и подаци да су одбијана дјеца свих оних чији су родитељи оглашени за противнике режима, макар имали и бољи успјех од новоизабраних благодјејанаца.⁵

Поред владара велику улогу у овом периоду имали су и људи блиски двору и књазу Николи, који су својим препорукама и угледом утицали да он додијели стипендију или новчану помоћ одређеном ученику. Војвода *Симо Поповић*, *Илија Пламенац* и друге истакнуте војводе, сердари, племенске старјешине, бригадири и истакнуте личности онога времена, који су вршили одређене дужности у разним министарствима и држави, значајно су утицали да се односним ђацима-студентима одреди стипендија или помоћ. Истакнути појединци и утицајни људи на двору слали су своје синове о државном трошку на школовање. Такође, Управа двора је имала приличан утицај на Министарство просвјете у додјељивању стипендија и материјалне помоћи онима који се школују.

Министарство просвјете приликом додјељивања стипендија или избора за благодјејанце одређивало је које се науке могу студирати, односно за које се науке додјељује стипендија, а избор мјеста студирања већином је зависио од самог благодјејанца. Министарство просвјете је водило посебну бригу о дисциплини благодјејанаца, који су морали има-

³ Др Иво М. Јовићевић, *О људима и догађајима - Сјећање једног федералисте* - Подгорица 1995, стр. 27 -33.

⁴ *Слободна ријеч*, Подгорица 1907, бр. 33.

⁵ АМ, Цетиње, фонд Никола I, 1911, бр. 162.

ти врло добро или добро владање. Благадејанци који су правили дисциплинске прекршаје кажњавани су од стране Министарства опоменом, укором, или, у најгорем случају, одузимањем стипендије.

Државни питомци редовно су обавјештавани од стране Министарства просвјете о свим измјенама, обавезама и условима предвиђеним Правилима о државним стипендијама. На крају школске године Министарски савјет је одређивао и број стипендиста по врстама школе и укупан износ који се додјељује за стипендије. Просвјетни савјет је одређивао и висину стипендије за поједине струке и мјеста школовања. Стипендисти нијесу могли мијењати школу без одобрења Министарства просвјете. У школама на српском наставном језику стипендисти су морали имати добар успјех, а на страним језицима најмање задовољавајући. О свим измјенама у школи стипендисти су били обавезни доставити извјештај Министарству просвјете.

Уколико би ђак-студент био изабран за државног стипендисту Министарства просвјете био је дужан да потпише Правила о државним стипендистима, што је значило уједно и прихватање свих прописа и строго придржавање обавеза; у противном, стипендија се могла одузети и дати другом ученику. Унапријед се обавезујући да ће се у свему строго придржавати Правила, стипендиста је добијао путни трошак до мјеста школовања. Према појединим прописима из Правила о државним стипендијама за ученике који се уче на страни, обавезују се благадејанци да ће на вријеме полагаати испите, да ће редовно слати тромјесечне, полугодишње и годишње извјештаје. Питомац који слуша науке на страном језику није био обавезан да прву годину редовно даде и да одговори Правилима. По завршетку школске године ученик је добијао путни трошак за повратак у домовину. За вријеме ферија питомци нијесу добијали благадејање. Школарину, испитне таксе, набавку уџбеника носило је Министарство просвјете, а понекад је давало новац и за набавку одјеће и обуће сиромашним ђацима. По завршетку наука сваки државни питомац обавезан је био да своје услуге стави у службу државе, и то онолико година колико га је она стипендирала.

Потребе државних служби за све већим бројем школованих стручних људи, посебно са факултетском дипломом, изискивале су и веће материјалне трошкове Министарства просвјете. Са територијалним повећањем, промјенама у државним органима, низом административних реформи, наметала се и потреба за што већим бројем школованих и стручних људи. Министарство просвјете је настојало да пронађе могућности којима би се донекле задовољио недостатак стручног кадра у државним службама, па је настојало да преко расписивања конкурса за додјелу стипендијских мјеста обезбиједи макар минималан број ка-

дрова, али у томе није успијевало. Већином су довођени стручни кадрови са стране, из Далмације, Војводине и из Србије, ради унапређивања стручних служби, подучавања и стручног усавршавања.

Политичке прилике у Црној Гори имале су знатног утицаја на додјелу стипендија онима који су се школовали у Србији, нарочито у првој деценији XX вијека, посебно од 1906. године, после објављивања друге „Ријечи црногорске универзитетске омладине“. У периоду 1905-1910. године, нарочито за вријеме бомбашке афере и колашинског процеса, политичке размирице и династички интереси дворова Србије и Црне Горе били су у фази затегнутих дипломатских односа, па се извјестан број ђака и студената, стипендиста, у вријеме поласка на школовање у својим обраћањима настоји дистанцирати од учешћа у догађајима или залажења у „политичке ствари“.

Министарству просвјете су се обраћали за помоћ и ђаци и студенти из других крајева, па је оно често излазило у сусрет таквим захтевима. Било је ту емиграната из Херцеговине који су тражили да пређу у поданство црногорско или да добију стипендију.

Ступањем на снагу Правила за државне стипендије од 22. маја 1913. године није се много побољшао материјални положај стипендиста. Године 1914. издат је Приједлог о државним стипендијама, који сачињава 10 чланова одобрен од Министарства просвјете, према којем су имали да се управљају сви државни питомци. Правила су ступила на снагу 10. априла 1914. године.⁶ У току 1914. године стипендије државним питомцима много уредније су упућиване.⁷

Ни честе промјене у влади и Министарству просвјете и црквених послова Црне Горе нијесу побољшале у већој мјери стандард државних питомаца нити могућности за повећање броја стипендија. Стипендије су служиле више као помоћ у подмиривању најосновнијих потреба у току студирања.

Поједина министарства, као нпр. Министарство војно, Министарство финансија и грађевина, имала су своје стипендисте, који су припадали стипендистима Министарства просвјете, али су се обраћали за помоћ само својим министарствима и од њих добијали стипендије и разне помоћи.⁸ Министарства су одређивала мјесто студирања своме благодјејанцу.

Црногорска омладина је у великом броју похађала средње и више школе и факултете од друге половине XIX вијека па све до 1918. године. Гимназије, техничке и трговачке школе, богословско-учитељске и учи-

⁶ АЦГ, Цетиње, МПЦП, 1914, ф. 96, бр. 858.

⁷ АЦГ, Цетиње, МПЦП, 1914, ф. 96, бр. 862.

⁸ АЦГ, Цетиње, МПЦП, 1914, ф. 10, бр. 2480.

тељске школе, правни факултети, филозофски, технички, медицински факултети итд., привлачили су црногорску омладину која се школовала о свом трошку, а мањим дијелом о трошку Црне Горе или неке друге државе или владе.

Стипендије су примане прилично неуредно, готово увијек неблаговремено, тако да су се студенти и ђаци због тога често обраћали Министарству просвјете. Стипендије су упућиване мјесечно и износиле су у почетку 60 круна, а временом су повећаване на 80, 100, 120, 140, 160 круна, да би се почетком XX вијека усталиле на 140 перпера за средње школе до 160-180 перпера за студенте медицине, технике или других факултета. Висина стипендије била је у зависности од године студија, а донекле и мјеста студирања.⁹ Извјесне стипендије су мјесечно или годишње биле међусобно доста неуједначене, чак и ђацима или студентима који се школују у истом мјесту, похађају исту школу, на истој су години-разреду. На примједбе појединаца у овом смислу Министарство просвјете није давало одговора. Због скупоће у појединим градовима (Бечу, Паризу, Берлину, Јени, Москви), гдје се школовао велики број нарочито студентске омладине, долазило је до честих потраживања у циљу повећања стипендије, додјеле стипендије, једнократне помоћи итд.

Молбама ђака и студената за премјештај из једног мјеста у друго или из једне школе у другу Министарство просвјете је удовољавало, али их је истовремено обавезивало на извршавање школских дужности, упућивало на озбиљност и систематичност у раду, јер, у противном државну стипендију ће им укинути. Преласци са једног факултета на други били су чести код студената у Београду, јер су универзитетске власти у највећем броју удовољавале захтјеву за упис на други факултет, најчешће правни. Увиђајући да је студирање на медицинском или техничком факултету скопчано са великим радом и трошковима, добар дио студената је по завршетку једног или два семестра прелазило на други факултет.¹⁰ Студенти медицине и права у већем броју добијали су стипендије појединих министарстава Црне Горе или других држава. Стипендије иностраних влада биле су двоструко веће од стипендија Министарства просвјете и црквених послова Црне Горе.

Са повећањем броја ђака који одлазе на школовање у иностранство повећавао се и број стипендиста. До краја XIX вијека црногорска омладина најчешће је одлазила на школовање у Беч, Париз и Москву,

⁹ Др Ђоко Д. Пејовић, *Развитак просвјете и културе...*, стр. 173-184; Др Момчило Д. Пејовић, *Школовање Црногораца у иностранству 1848-1918*, Подгорица 2000., стр. 297-324. Види: Табела VI бр. 1 - 4, 6; Табела XIV бр. 4а, 4б; Табела XVI бр. 1, 2;

¹⁰ АЦГ, Цетиње, МПЦП, 1913, ф. 90, бр. 1380.

а од почетка XX вијека најчешће се школовала у Београду, у средњим школама и на факултетима. Разлог томе је вјероватно у догађајима који су услиједили, али су и скупоћа, велика школарина, испитне таксе, трошкови становања и остало условили да један дио црногорске омладине пређе на школовање у Београд, посебно послје балканских ратова, када су цијене намирница и трошкови живота удесетостручени. Због оскудице или тешког породичног стања извјестан број напушта школу да би се послје краћег времена вратио и наставио школовање. Послје завршетка ратова многи студенти нијесу одмах наставили школовање, већ су се били привремено запослили као писари или учитељи у Црној Гори.¹¹ Ђаци и студенти који су се школовали у Србији дијелом су примали стипендију српске владе, а често су се обраћали за помоћ и Министарству иностраних дјела или Министарству просвјете Србије. Стипендију српске владе уз државну стипендију Министарства просвјете добијали су извјесни ученици.

Из сјеверног дијела Црне Горе највиши дио ученика и студената гравитирао је Србији и тамо се школовао. Мањи број из тих крајева школовао се у разним европским градовима, најчешће у Солуну, Бечу и Москви. Али и из осталих области Црне Горе, Катунске, Ријечке и Црмничке нахије школовао се извјестан број ученика у Србији, посебно у Београду, у тамошњим средњим школама и на факултетима.¹² Из области Старе Црне Горе средњошколска и студентска омладина одлазила је на школовање у Београд, Праг, Беч, Грац, Париз, Москву, Петроград и тако даље.¹³

Велики број ђака и студената који су се школовали у иностранству потицао је из сиромашних породица, а са великим бројем чланова, без веће могућности за пружање материјалне подршке свом ђаку у току школовања. Приличан број је оних који се школују у Србији и другим државама и без основних су услова за живот, па се у циљу побољшања материјалног стања обраћају Министарству просвјете да им додијели благодејање или једнократну помоћ, да би довршили разред или наставили школовање. Услови под којима су се школовали ђаци и студенти били су веома тешки, поготово током друге половине XIX вијека. Привредна и друштвена неразвијеност Црне Горе, уз честе неродне године, када би владала глад, тјерале су на иселјавање велики број домаћинстава. Ђаци и студенти који су се школовали у иностранству потицали су

¹¹ АЦГ, Цетиње, МПЦП, 1913, ф. 115, бр. 3618.

¹² Др Момчило Д. Пејовић, Школовање Црногораца у иностранству 1848-1918, Подгорица 2000., стр. 297-324. Детаљније види: Табела VI бр. 2 - 6.

¹³ Исто. Детаљније види: Табела V бр. 1а, 1б, 2, 3; Табела VI бр. 2 - 6; Табела VII бр. 1а, 1б, 2а, 2б, 3а, 3б.

из разних социјалних категорија. Родитељи су им се претежно бавили земљорадњом, мање трговином, занатством, а било је међу њима попова, учитеља, судија, љекара, племенских старјешина, капетана, командира итд.¹⁴ У другој половини XIX вијека на школовању су била дјеца чији су родитељи били војводе, командири, истакнуте и заслужне личности на двору књаза Николе, истакнуте племенске старјешине.

Честа су била обраћања за стипендију или какву помоћ и Министарству иностраних дјела и Просвјетном савјету Србије, мада су школарина и испитне таксе, за разлику од западне Европе, у Србији и државама источне Европе биле знатно ниже, а могле су бити и упола мање уколико ученик-студент поднесе увјерење о сиромашном стању или пореско увјерење општине у којој родитељи станују. Посебно велики износ школарине био је у Француској, Швајцарској, Њемачкој, Аустрији (Аустро-Угарској) и Турској.

О успјеху ђака и студената, као и благодејанаца веома је тешко што прецизније рећи, јер не располажемо приближним подацима о томе, мада се може констатовати да је нешто мање од трећине завршило средњу школу и наставило школовање, да је више од половине ученика виших школа завршило школовање, а нешто више од трећине завршило факултет.

Министарству просвјете се обраћао за помоћ и извјестан број ђака и студената из југословенских земаља које су биле под влашћу Аустро-Угарске и Турске. Таквих је највише било из Босне и Херцеговине, а посебно из источне Херцеговине који су се обраћали и књазу Николи. Књаз Никола и Министарство просвјете су давали извјестан број стипендија, а обавезе таквих стипендиста нијесу подлијезале Правилима за државне стипендисте Црне Горе. И Министарству иностраних дјела и Министарству просвјете-Просвјетном савјету Србије обраћали су се и студенти из Босне и Херцеговине за стипендију или материјалну помоћ, па су их добијали чак и ако се нијесу школовали у Србији. Нешто мањи број ученика из Далмације и Хрватске такође се обраћао за помоћ Министарству иностраних дјела Србије, а и један број школске омладине из Боке Которске примао је стипендију Министарства просвјете Србије.

Доста осјетна су била средства одређена за издржавање питомаца у земљи и иностранству. Навешћемо податке само за неколико посљедњих година када је стипендиста било највише и када је стање црногорских финансија постајало све теже. На примјер, од предвиђених износа

¹⁴ Др Момчило Д. Пејовић, Школовање Црногораца у иностранству 1848-1918, Подгорица 2000., стр. 297-324. Детаљније види: Табела XIII бр. 1а, 1б, 2, 3; Табела XIV бр. 1а, 1б, 2а, 2б, 3а, 3б, 4а, 4б; Табела XV бр. 1а, 1б, 2а, 2б; Табела XVI бр. 1, 2.

за потребе школа и администрацију просвјетних органа 1901. године за стипендије је одвојено 24,6% укупне суме.¹⁵

Аустро-Угарска, Турска, Бугарска, Србија, Француска, Италија и друге државе нудиле су стипендије црногорским студентима, посебно студентима медицинског факултета, али под условима да буду држављани оних земаља које ту стипендију нуде. Студенти се нијесу одазивали таквим понудама, али је било и случајева да појединац, притијешњен материјалним неприликама, ипак пристане. Не би се могло рећи да је Министарство просвјете у таквим приликама предузело мјере да спријечи одлазак потребног стручног кадра. Чак није сматрало за потребно да макар размотри таква питања. Стипендије Министарства просвјете и црквених послова Црне Горе знатно су више давале онима који су се школовали у другим државама, него онима у Србији, мада се тамо школовало више од половине укупног броја у средњим, на вишим и високим школама-факултетима. Од балканских ратова нешто се тај третман мијења, а и однос према стипендистима ће се у извјесној мјери побољшати. Мада се материјалне прилике благодјеланаца тиме нијесу значајније измијениле, ипак је такав однос државе значио моралну подршку да истрају на путу до стицања знања, образовања и стручног усавршавања.

Са повећањем броја ђака-студената повећава се и број стипендиста све до краја XIX вијека. Карактеристично је да број стипендиста у средњим школама благо расте или опада, а да број стипендиста на вишим школама и факултетима нагло расте или нагло опада.¹⁶ У кризним годинама, у вријеме ратних догађаја или непосредно прије и после, долази или до смањења или до наглог повећања броја стипендиста.

Да би се могао дати детаљнији преглед броја ђака-студената и броја ђака-студената стипендиста и њиховог међусобног односа по годинама или појединим фазама и периодима (који се јасно уочавају од почетка друге половине XIX вијека па све до краја Првог свјетског рата), неопходни би били потпуни подаци. Међутим, и ови којима ми располажемо веома су близу потпуним, јер смо за анализу користили потпуне податке за 3029 ђака-студената, па смо на основу тога и извршили анализу. Наиме, преко броја стипендиста може се утврдити приближно укупан број школованих у иностранству, као и њихов материјални положај, а с друге стране може се приближно сагледати и економска

¹⁵ Др Ђоко Д. Пејовић, *Развитак просвјете...*, стр. 33; Др Раде Делибашић, *Развој школства...*, стр. 47; *Педесет година на престолу Црне Горе 1860-1910*, Цетиње 1910, стр. 167-185.

¹⁶ Др Момчило Д. Пејовић, *Школовање Црногораца у иностранству 1848-1918*, Подгорица 2000., стр. 297-324, 532. Графикон бр. 1.

моћ црногорске државе од друге половине прошлога вијека па све до 1918. године. На основу збирних података укупног броја ђака-студената и броја стипендиста дошли смо до приближних података о броју ђака који се школују у Црној Гори и броју становништва у другој половини XIX вијека у Црној Гори.

До 90-тих година XIX вијека стипендије су даване појединим ђацима-студентима на препоруку књаза Николе или истакнутих војвода, племенских старјешина и других лица од утицаја на државне органе и на црногорском двору. Тек 1886. године помиње се да је Министарство просвјете и црквених послова захтијевало да се стипендистима у иностранству одреди стални мјесечни износ. Дакле, до тада су ученици примали стипендију од књаза и књегиње, или из државне касе. До краја августа морали су поднијети извјештај о успјеху у школи. У августу 1890. године министар просвјете и црквених послова (Јован Павловић) донио је прве прописе који су се односили на црногорске стипендисте у иностранству. Правила за књажеве питомце на страни тражила су од стипендиста (у гимназији, реалци, војној и трговачкој школи и на факултетима) редовне извјештаје о упису и испитима (и приватним полугодишњим, ако нијесу били предвиђени редовни). Питомац је губио стипендију уколико није успио да послѣ прве строге опомене положи програмом предвиђене испите. Струка и мјесто се нијесу могли мијењати без одобрења министра. Преко стипендије се могла добити само накнада за школарину и испитне таксе, као и путни трошак. Доста нагло повећање броја стипендиста у иностранству и отварање већег броја школа наметало је измјене прописа, које су и услиједиле првих деценија XX вијека. Нова правила су захтијевала већу дисциплину ученика стипендиста, редовно полагање испита, обавезу рада у државној служби Црне Горе по завршетку школовања и др. На крају сваке школске године Министарски савјет је одређивао број стипендиста по врстама школа, као и укупан износ који им се могао дати.

Од укупног броја ђака-студената који су се школовали у средњим, на вишим и високим школама у иностранству, стипендиста је било нешто мање од једне трећине. Наиме, од 3029 ђака-студента, стипендију је примао 821 од друге половине XIX вијека до краја Првог свјетског рата, што у процентима износи 27,1%. Даља анализа показује да је њихов број по школама неуједначен што је сасвим нормално у укупном сагледавању тих података, тако да је у средњим школама било 450 стипендиста у разним државама. Њихов број се не може по годинама пратити у континуитету, јер о томе немамо потпуних података, али може од почетка 90-тих година XIX вијека. На вишим школама школовало се 129, а на факултетима 247 стипендиста. Пошто је велики број ђака и

студената био на школовању у Србији, дали смо преглед статистичких података стипендиста у тој држави, као и статистику стипендиста Министарства просвјете и црквених послова Црне Горе и Министарства просвјете Србије, а по мјесту рођења сви стипендисти су из Црне Горе и Боке Которске. Још једна веома важна чињеница: статистичке табеле бројног стања стипендиста радили смо на основу имена и презимена ученика у појединим годинама и школама.

Од почетка 90-тих година прошлога вијека може се у континуитету пратити бројно стање стипендиста по годинама и школама.¹⁷ Статистика по годинама показује да се број стипендиста стално повећавао, са slabим смањењем у појединим годинама, и да та тенденција иде све до 1895/96. школске године, када је постигнут максимум од 74 стипендисте, од којих у средњим школама 31, на вишим школама 19, а на факултетима 24 благодјејанца. У овом раздобљу, 1882-1896. године, број стипендиста у средњим школама је знатно већи од броја стипендиста на вишим школама или на факултетима. Код виших школа такође се повећава број стипендиста, али се запажају и извјесне осцилације. Код студената број стипендиста се стално повећава, и школске 1895/96. године постиже свој максимум од 24 стипендисте. Од 1896. долази до смањења укупног броја стипендиста све до школске 1906/07. године. Тада ће се изједначити са бројем од прије деценију, када је било укупно 74 благодјејанца. Овакав пад броја стипендиста у раздобљу од једне деценије настао је услед политичких прилика и династичких сукоба између Црне Горе и Србије, јер се велики број стипендиста тамо школовао. У том периоду, који ће трајати до 1910. године, политичке прилике у извјесној мјери утицале су и на укупно смањење броја ђака-студената у иностранству. Ако се статистика посматра по школама, онда се запажа да је у истом раздобљу 1896-1907. године број стипендиста у средњим школама у порасту, а при крају тога раздобља, у школској 1906/07. години, постиже максимум од 40 стипендиста. Код ученика виших школа број стипендиста знатно се смањује да би у школској 1905/06. години сишао на 18, а већ наредне школске године на 2 благодјејанца. За студенте стипендисте тенденција пораста се повећава и достиже максимум од 26 у годинама 1905-1907, што је максимум од почетка 90-тих година. Може се рећи да су се политичке прилике у наведеном периоду негативно одразиле на укупан број стипендиста, а посебно стипендиста виших школа. Од школске 1907/08. године па све до 1918. године повећава се укупан број стипендиста. Пораст је резултирао из наглог повећања броја ученика, али и нешто повољнијег третмана стипендиста

¹⁷ Др Момчило Д. Пејовић, Школовање Црногораца у иностранству 1848-1918, Подгорица 2000., стр. 318-319.

од стране Министарства просвјете и црквених послова, као и чињенице да су неколике генерације матураната Цетињске гимназије (из прве генерације готово сви) добили стипендије да студирају у иностранству. У овом периоду од једне деценије, број стипендиста ће се повећавати све до почетка Првог свјетског рата, а од тада се смањује.

Пораст укупног броја ђака-студената, који се школују у иностранству, у посљедњим годинама прве деценије и у другој деценији XX вијека, у извјесној мјери утицао је и на број стипендиста, који се у знатној мјери повећава достигнувши свој максимум од 96 у школској 1911/12. години, што је уједно и максимум у цијелокупном периоду од 90-тих година прошлога вијека па до краја друге деценије XX вијека. У овом периоду основна карактеристика је то што долази до смањења броја стипендиста у средњим и на вишим школама, док се број студената стипендиста повећава све до почетка Првог свјетског рата, када ће у школској 1913/14. години бити постигнут максимум од 72 студента благодјејанца, што је уједно и максимум у цијелом периоду. Статистички подаци приказани на табелама јасно потврђују чињеницу да политичке прилике, привредне и друштвене промјене, ратни догађаји имају знатног удијела на повећање или смањење броја ученика и стипендиста који се школују у иностранству у периоду 1848-1918. године. Свеукупне промјене у Црној Гори, дакле, одражавале су се и на омладину школовану у иностранству.

Анализа статистичких података у периоду од школске 1882/83-1917/18. године по школама показује општу карактеристику пораста броја стипендиста у појединим периодима који имају своје специфичности, али у укупном сагледавању преко њих се изражавају све привредне и друштвене промјене и политичка збивања. Пораст броја стипендиста средњих школа са извјесним осцилацијама може се пратити од почетка 90-тих година прошлога вијека па све до школске 1906/07. године, а од тада постепено опада до почетка Првог свјетског рата, када долази до наглог смањења. То се запажа код стипендиста виших школа; број ће расти све до краја XIX вијека, да би од тада дошло до сталног смањивања броја стипендиста. Код стипендиста виших школа у првим деценијама XX вијека уочавају се јаке осцилације. На факултетима број стипендиста, од почетног периода па све до Првог свјетског рата, у сталном је порасту и у односу на стипендисте средњих школа проценат повећања у току године је 10% укупног броја ученика у тој години. Међусобни односи стипендиста на факултетима и вишим школама знатно се разликује и проценат раста стипендиста на факултетима износи у просјеку до 30% укупног броја у једној години на вишим школама. Упоредјујући статистику укупног или појединачног броја свих ученика који се шко-

лују у иностранству у датом периоду и броја стипендиста у укупном броју или по школама, запажа се једна општа и појединачна карактеристика која је у приближној мјери идентична са порастом укупног броја ђака-студената и укупног броја стипендиста све до почетка балканских ратова, а да се од тада смањује укупан број ђака-студената и укупан број стипендиста.

Ако се анализирају статистички подаци стипендиста у средњим, на вишим и високим школама-факултетима по годинама и разредима односно годинама студија, онда се може запазити да је највећи број стипендиста у почетним разредима или годинама студија. Што се иде ка вишим разредима то је број стипендиста мањи, а на завршним годинама знатно се смањује. Број стипендиста може се пратити по годинама, разредима и школама-факултетима. За разлику од стипендиста средњих школа и факултета, код којих се број смањује идући ка завршним годинама, број стипендиста виших школа у појединим разредима од прве до завршне године у слабом је опадању. Дата карактеристика за стипендисте виших школа потврђује констатацију да је број ученика који су завршили вишу школу већи од броја ученика средњих школа или броја студената који су завршили школовање.

У току школовања један број ђака имао је сталну, повремену помоћ или стипендију Министарства просвјете и црквених послова Црне Горе или Министарства просвјете Србије, а извјестан број ученика примао је помоћ и стипендије од других држава у којима су се школовали. У току цијелог школовања, у средњој школи и на факултету, примало је стипендију од Министарства просвјете, према нашим истраживањима, 65 ученика.

Укупан број ђака-студената који су се школовали у иностранству о трошку родитеља, а вратили су се у Црну Гору по завршетку школовања, износи 467, док је оних који су се школовали о државном трошку и вратили се у Црну Гору укупно 108 ученика.

Анализа броја стипендиста по мјесту школовања (држави у којој се ђак-студент школује) и по школи односно факултету који изучава показује сљедеће: од укупно 821 стипендисте, средње школе похађало је 407 ученика, више школе 167, а факултете 247 студената. Од средњих школа највише је стипендиста похађало гимназију и лицеј (укупно 181 ученик), затим војне школе (67 ученика), занатске школе (41 ученик) итд. Стипендисти виших школа похађали су већином учитељске и богословско-учитељске школе, укупно 133, а друге више школе у много мањем броју. На факултетима су била укупно 254 благодјејанца, од којих на правном 91, на филозофском 52, медицинском 41, на техничком 31 студент, а на осталим факултетима број стипендиста био је знатно мањи.

У току гимназије и на факултету примало је стипендију укупно 50 ђака-студената. На основу изнијетих података запажа се да једна трећина ђака гимназије долази на студије правног, филозофског и медицинског факултета. Општа карактеристика била би: од средњих школа већина похађа гимназије, од виших школа подједнако богословско-учитељску и учитељску школу, а од факултета правни, филозофски, медицински и технички факултет. Упоредјујући дате податке са бројем ученика који похађају односне школе и факултете може се рећи да је од укупног броја ученика гимназије стипендију примало око 12%, а да је стипендиста на учитељским и богословско-учитељским школама било 25% укупног броја ученика виших школа. Број стипендиста у процентима за поједине факултете био би: на правном око 25%, на филозофском око 31%, на медицинском око 39%, и на техничком око 39% укупног броја студената тога факултета.

Укупан број стипендиста по појединим државама и по факултетима знатно се разликује у међусобном односу школа и факултета, а тај однос се мијења и унутар стипендиста у држави у којој се школују. У периоду од друге половине XIX вијека па до краја 1918. године број стипендиста повећава се из године у годину, а такође се повећава број стипендиста у појединим државама. Статистика по државама у односном периоду била би: у Србији 404 благодјејанца, Русији 92, Француској 51, Аустро-Угарској 56, Турској 55, Чешкој 37, Хрватској 33, Швајцарској 21, Италији 31, Грчкој 16, Њемачкој 11, Бугарској 5, Босни и Херцеговини 2, Белгији 1, Енглеској 1, Шведској 1, непознато 4 стипендисте. Највећи број стипендиста школовао се, дакле, у Србији - 13% укупног броја школованих у иностранству, док је проценат стипендиста у другим државама знатно мањи. Број стипендиста одражава укупно број ученика и његов међусобни однос према државама у којима се школовала црногорска омладина.

По школама и факултетима број стипендиста појединих министарстава или влада био би: Министарство просвјете и црквених послова Црне Горе укупно 514, Министарство иностраних дјела и Министарство просвјете Србије 282 ђака-студента, а Русије, Аустро-Угарске, Турске и друге државе стипендирале су укупно 27 ђака.

Стипендиста Министарства просвјете и црквених послова Црне Горе било је: у гимназијама 46, лицејима 54, трговачким школама 16, занатима 36, духовним семинаријама 5, непознато - школама 24, поштанско-телеграфској школи 7, војној школи 66, гимназији - факултету 42, учитељској школи 27, богословско-учитељској школи 13, вишој дјевојачкој школи 1, вишој школи 2, пољопривредној школи 2, правном факултету 70, техничком факултету 24, студент 17, филозофском

факултету 30, медицинском факултету 36, фармацији 2, пољопривредном факултету 6, ликовној академији 5, војној академији 1 студент. Од ученика стипендиста Министарства просвјете који су се школовали у иностранству велики број њих био је у војним школама и гимназијама, од виших школа заступљене су учитељске и богословско-учитељске школе, од факултета правни, медицински и филозофски факултет итд. Стипендиста Министарства просвјете и црквених послова у појединим државама било је: у Србији 122 благодејанца, Русији 84, Француској 49, Турској 51, Аустро-Угарској 44, Хрватској 32, Швајцарској 19, Чешкој 36, Њемачкој 11, Бугарској 5, Грчкој 3, Босни и Херцеговини 2, Шведској 1, Енглеској 1, Белгији 1, а за 14 стипендиста није познато у којој су се држави школовали.

Оних по мјесту рођења из Црне Горе, а који су примали стипендију Министарства иностраних дјела или Министарства просвјете Србије у периоду који обрађујемо по државама било је: у Србији 282, Грчкој 12, Турској 4, Аустро-Угарској 3, Швајцарској 2, Француској 2, Хрватској 1, а за тројицу стипендиста нијесмо могли утврдити у којој су се држави школовали. Њихов број по школама и факултетима у Србији био би: гимназија 77, трговачка школа 5, пољопривредна школа 4, војна школа 4, лицеј 4, духовна семинарија 1, непознато нам је у којој је од средњих школа учило 10 ученика стипендиста, а 8 ученика је примало стипендију у току средње школе и на факултету; учитељска школа 34 стипендисте, богословско-учитељска школа 57, дјевојачке школе 11; на правном факултету 21 стипендиста, филозофском 22, техничком 7 стипендиста; а на осталим школама и факултетима изван Србије: духовна академија 6, медицински факултет 5, пољопривредни 4, фармација 2, музичка академија 1, а за тројицу стипендиста нијесмо могли утврдити мјесто студирања и факултет који су похађали.

Из приложених података очигледно је да се највише стипендиста Министарства просвјете и Министарства иностраних дјела Србије школовало у Србији и земљама које су биле под влашћу Аустро-Угарске. Од укупног броја стипендиста које је Србија стипендирала, а по мјесту рођења су из Црне Горе и Боке, на факултетима су била 72 студента, од којих на Београдском универзитету 29. Број стипендиста по факултетима на Београдском универзитету било би: Филозофски 13, Правни 11, Технички 4, а за 1 стипендисту није нам познато који је факултет похађао.

Извјестан број ученика средњих школа, већином оних који су се школовали у Војводини, а било их је и у другим државама, примао је стипендију-благодејање извјесних завода, заклада и фондова: А. Пајевића, Ј. Протића, Вуково благодејање, Фонд Милоша Зечевића, Благодејање свеучилишног конвикта, Заклада Бабић-Пејковић, Закладе Теке-

лије у Новом Саду, Заклада Пластићева, Заклада Ф. Барбариха у Сремским Карловцима, Земаљске владе у Сарајеву, итд.

Сходно условима, политичким приликама и ратним догађајима, велики број ученика завршио је школовање на страни и стицао диплому о завршеној школи. По завршетку средње школе студије су наставила 982 ученика, од којих: са гимназијом 495 ученика, а са вишом школом 76 ученика. Нијесмо били у могућности да анализирамо кретање на свим факултетима, јер немамо потпуних података за такву анализу. Међутим, број стипендиста по појединим средњим и вишим школама даје стварну или сасвим приближну слику црногорске омладине која се школовала у великом броју држава или земаља. По завршетку школе стипендиста се одмах враћао у Црну Гору, уколико му није било одређено да се стручно усавршава. Био је обавезан да служи у одређеном мјесту онолико година за колико је примао стипендију, иначе је морао да надокнади све трошкове школовања. Сасвим је сигурно да се већи број стипендиста није одазивао прописима Правила за државне стипендисте по завршетку школовања, а Министарство просвјете и црквених послова Црне Горе није много бринуло о томе. Међутим, Министарство иностраних дјела и Министарство просвјете Србије много су строжији у том погледу, а посебно се то односи на стипендисте по мјесту рођења и по држављанству из Србије. За стипендисте из других крајева, из Црне Горе или земаља под влашћу Турске или Аустро-Угарске, имали су много блажи критеријум и нијесу им ометали одлазак у другу државу. Извјестан дио црногорске омладине остајао је у Србији, а разлози су били више економске него политичке природе. Из истих разлога и дио младих који су се школовали у Русији и другим земљама остао је у мјесту школовања. Недовољна брига домовине о њима, навике стечене у развијеним срединама, као и перспективе живота и рада утицале су на одређење у томе смислу. Несумњиво, најмање су се враћали они који су се о свом трошку и под тешким условима школовали, као и они који се нијесу слагали с апсолутистичком владавином у својој домовини.

Momčilo D. PEJOVIĆ, PhD, Senior Scientific Associate

MONTENEGRIN STUDENTS EDUCATED ABROAD AS
SCHOLARS GIVEN SCHOLARSHIPS BY FOREIGN
GOVERNMENTS AND STATES

Resume

Throughout the 19th century there had been modest educational opportunities and conditions for the education of Montenegrin youth within Montenegro. These will be somewhat improved solely with the opening of the Seminary, the Theological - Teacher Training School, the Girls' Institute and the Gymnasium at Cetinje in the second half of the 19th century. The established educational institutes contributed to the increase of the number students being educated within Montenegro and those who after completing these schools leave to further their education outside the Montenegrin borders, i.e. abroad.

The political reputation of Montenegro among the European public, as well as the political and poetic popularity of the Prince-King Nikola I Petrović will contribute to the establishment of diplomatic relations with many European countries. With the establishment of diplomatic relations between Montenegro and the European states there is the increase in the number of students who are educated abroad.

Certain countries and their governments with which diplomatic relations had been established, played a significant role in offering scholarships to the students of secondary schools, colleges and universities, since they would grant several scholarships a year to Montenegrin students who were being educated abroad. Italy, France, Serbia, Russia, Turkey, Bulgaria and other countries offered scholarships to a certain number of students from Montenegro for the studies at secondary schools and university institutions in their respective countries. Upon the completion of education, only one third of Montenegrin youth returns to Montenegro to work in the state institutions.